

Hysbysiad Hawlfraint

Dyma atgoffa staff a myfyrwyr y Brifysgol hwn fod hawlfraint yn gymwys ar y darn hwn ac ar y gwaith y mae'n dod ohono. Gwnaed y Copi Digidol hwn yn unol â thelerau Trwydded yr Asiantaeth Trwyddedu Hawlfraint, sy'n golygu eich bod yn cael:

- Gweld a lawr lwytho copi
- Argraffu copi

Mae'r Copi Digidol hwn ac unrhyw gopi digidol neu argraffedig a roddir ichi neu a wnaed gennych yn ôl telerau'r Drwydded hon i'w ddefnyddio yng nghyd-destun y modiwl hwn neu'r cwrs astudio hwn. Cewch gadw'r copïau hyn ar ddiwedd y cwrs, ond dim ond at eich defnydd eich hun.

Rhaid i bob copi (gan gynnwys copïau electronig) gynnwys yr Hysbysiad Hawlfraint hwn a rhaid iddynt gael eu dinistrio neu eu dileu os bydd y Brifysgol yn gofyn ichi wneud hynny.

Ac eithrio'r hyn sy'n dderbyniol yn ôl darpariaethau cyfraith hawlfraint, ni cheir copïo, cadw na dosbarthu (gan gynnwys dosbarthu drwy e-bost) heb ganiatâd y sawl sy'n dal yr hawlfraint.

Mae gan yr awdur (ymadrodd sy'n cynnwys arlunydd a'r sawl sy'n creu gweithiau gweledol eraill) hawliau moesol ar y gwaith ac ni chaiff staff na myfyrwyr achosi na chaniatáu i'r gwaith gael ei anffurfio, ei lurgunio na'i addasu fel arall, na'i drin mewn unrhyw fodd difriol arall, a fyddai'n gwneud cam ag anrhydedd neu enw da'r awdur.

Teitl y darn: **Rhagymadrodd: Bywgraffyddol**

Enw'r Awdur: **Mechain, G.**

Teitl/Awdur/Argraffiad y llyfr (os yw'n berthnasol): **Gwaith Gwerful Mechain. Mechain, G.**

Enw Crëwr Gwaith Gweledol neu
gydnabyddiaeth arall (os yw'n berthnasol):

Manylion cyfnodolyn -
teitl/Cyfrol/Blwyddyn (os yw'n berthnasol):

Cyhoeddwr: **Canolfan Uwchefrydiau Cymreig a Cheltaidd Prifysgol Cymru**

Tudalennau a sganiwyd: **1 - 18**

Cwrs Astudio (Enw a rhif y modiwl): **Hanes y Ferch yn yr Oesoedd Canol:
Ffynonellau o'r Rhanbarthau CYCS7005C**

Enw'r sawl a awdurdododd
y sganio:

E. L. Harris

Dyddiad y rhoddwyd awdurdod: 27.03.17.

Moodle/Powerpoint

Rhagymadrodd

Bywgraffyddol

Ychydig iawn o wybodaeth sydd ar gael am Werful Mechain. Yn ôl *Y Bywgraffiadur Cymreig*:

Gwerful Mechain (1462?–1500), bardd. Y cwbl a wyddys amdani yw mai merch Hywel Fychan o Fechain ym Mhowys oedd hi, ac ategir hynny yng nghywydd Dafydd Llwyd yn danfon Llywelyn ap y Gutun yn llatai ati.¹

‘Gwerful Mechain’ neu ‘Gwerful ferch Hywel Fychan’ y’i gelwir fynychaf yn y llawysgrifau, ond mewn dwy lawysgrif cyfeirir ati fel ‘Gwerful ferch Hywel Fychan o Fechain ym Mhowys’.² Fe’i cysylltir ag ardal Mechain yn sgil y ffurf boblogaidd ar ei henw ac ategir hynny gan y cyfeiriadau ati yn y cerddi ymryson. Er enghraifft, yng nghywydd Dafydd Llwyd yn anfon Llywelyn ap Gutun yn llatai at Werful cawn y disgrifiad hwn:

Gwerul, ferch ragorol fain
Hywel Fychan, haul Fechain,³

ac yn ei ateb i’r cywydd hwnnw dywed Llywelyn ap Gutun:

Trafael faith at Werful fain
Ddifai wych o ddwy Fechain.⁴

Cydymffurfia’r enw, felly, â’r patrwm cyffredin o enwi bardd ar ôl ei gartref neu ei fro, fel yn achos nifer o’r beirdd gwrywaidd, megis Ieuan Dyfi, Dafydd Llwyd o Fathafarn, Siôn Ceri, Lewys Môn, Guto’r Glyn a Hywel Cilan ymhlith eraill. Serch hynny, anarferol yw canfod enw merch yn cael ei gysylltu ag ardal benodol yn y modd hwn.

Cofnodir ach Gwerful gan P.C. Bartrum fel a ganlyn:⁵

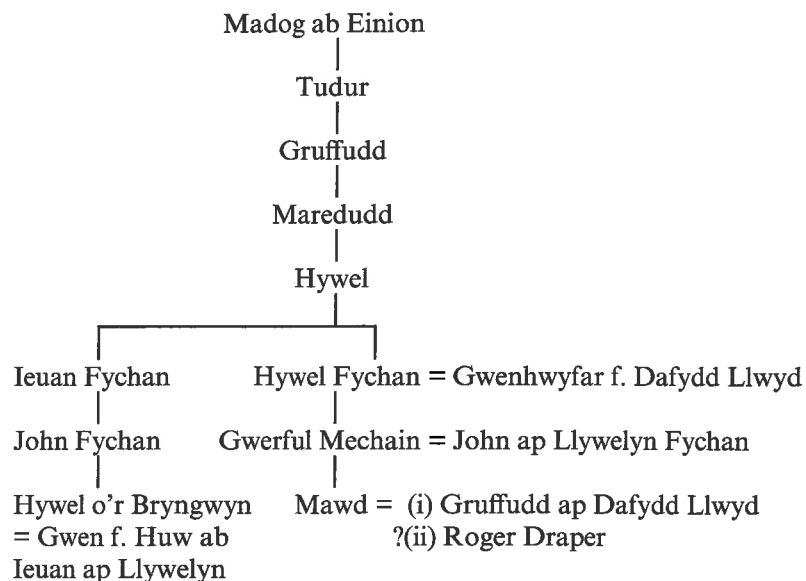
¹ ByCy 306; cf. CLC² 301. Gw. hefyd Margaret Lloyd, ‘Gwerful Mechain (c. 1462–1500)’, *Poetry Wales*, 29 (April 1994), 42–5. Am drafodaeth ar ei dyddiadau, gw. tt. 16–18.

² LlGC 3048D [= Mos 145], 304 a LlGC 3057D [= Mos 161], 325.

³ 5.3–4. Ceir cyfeiriad arall at Werful fel merch *Howel Fychan haul fecha[il]n* yng nghywydd Syr Siôn Leiaf, gw. td. 9 isod.

⁴ 8.5–6.

⁵ P.C. Bartrum: WG1 ‘Idnerth Benfras’ 2, 3; P.C. Bartrum: WG2 ‘Idnerth Benfras’ 3(A). Diddorol yw nodi bod Siôn Ceri, fel Gwerful Mechain, yn hanu o lwyth Idnerth Benfras. Cysylltir ef â Llanwddyn yng nghwmwd Mochnant Uwch Rhaeadr, ac felly, yr oedd yntau, i bob pwrpas, yn perthyn i’r un ardal ac i’r un nythaid o bobl, gw. GSC 6.

Yn ôl Pen 139, 250, yr oedd Madog ab Einion yn uchelwr ym Mechain Is Coed a Mechain Uwch Coed a chyfeirir at ei fab fel Tudur o Is Coed. Cysylltir Tudur ap Madog yntau â Mechain Is Coed.⁶ At hynny, cofnodir mai gŵr o Lanfechain yng nghwmwd Mechain Is Coed oedd Hywel Fychan, tad Gwerful.⁷ Ymddengys hefyd fod Gwerful wedi priodi John ap Llywelyn Fychan a'i bod yn fam i ddwy ferch o'r enw Mawd.⁸ Priododd un o'r merched hyn Ruffudd ap Dafydd Llwyd o Ystrad Alun ac i'r llall briodi Roger Draper. Peth digon cyffredin fyddai galw dau blentyn wrth yr un enw petai'r plentyn cyntaf yn marw'n ifanc, ond y mae'n amlwg nad dyna a ddigwyddodd yn yr achos hwn. Y mae'n ddigon posibl, felly, mai un ferch a oedd gan Werful mewn gwirionedd a bod honno wedi priodi ddwywaith.

Hywel Fychan

Wrth drafod Dafydd Llwyd, y bardd o Fathafarn, dangosodd Dr Enid Roberts sut yr oedd rhwymau priodasol yn cysylltu teuluoedd Mathafarn ym mhlwyf Llanwrin â Llwydiarth ym mhlwyf Llanfihangel-yng-Ngwynfa, gan honni yn sgil hynny fod Gwerful Mechain ferch Hywel Fychan o Fechain, yswain Llwydiarth, yn berthynas gwaed i Ddafydd Llwyd.⁹ Dywed Dr Roberts ymhellach, 'Y mae traddodiad yn ei chysylltu â Chaer-

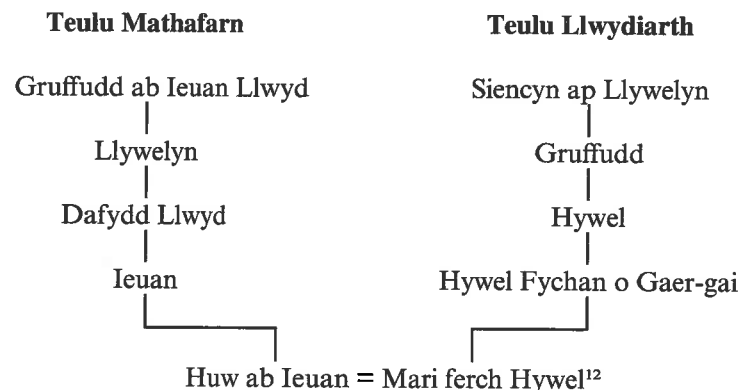
⁶ P.C. Bartrum: WG1 'Idnerth Benfras' 2.

⁷ *Ib.* 3.

⁸ *Ib.* 'Bleddyn ap Cynfyn' 42.

⁹ Enid Roberts, *Dafydd Llwyd o Fathafarn*, Darlith Lenyddol Eisteddfod Genedlaethol Cymru, Maldwyn a'i Chyffiniau, 1981, 12.

gai a geill hynny fod yn wir gan fod teulu Llwydiarth yng Nghaer-gai erbyn tro'r ganrif.¹⁰ Ceir digon o dystiolaeth yn yr achau i gadarnhau bod y ddau deulu hyn wedi cymysgu droeon drwy briodas; serch hynny, cyfeiliornus yw'r dyb fod Gwerful Mechain yn ferch i Hywel Fychan o Gaer-gai, disgynnydd i deulu Fychaniaid Llwydiarth.¹¹

Er i Dr Roberts honni bod Gwerful Mechain yn hanu o deulu Fychaniaid Llwydiarth, dengys yr achau mai i lwyth Idnerth Benfras yn hytrach nag i lwyth Llwydiarth, sef Aleth, yr oedd hi'n perthyn; nid 'yswain Llwydiarth' oedd Hywel Fychan o Fechain. Fel y gwelir uchod, y mae'n ddigon gwir fod gan Hywel Fychan o Gaer-gai ferch o'r enw Mari,¹³ ac y mae hynny, o bosibl, yn esbonio paham y galwodd rhai ysgolheigion y bardd wrth yr enw Mari Fychan. Yn ôl Isaac Foulkes, er enghraifft, enw barddol oedd Gwerful Mechain ac nid enw go iawn ar ferch o gig a gwaed,¹⁴ ac fe'i gelwir yn 'Mary Vaughan or Fychan' gan Richard Williams yn ei erthygl 'Montgomeryshire Worthies'.¹⁵

Gwerful Fychan

Ymddengys fod cryn ddryswch, cambriodoli cerddi a chymysgu traddodiadau wedi digwydd rhwng Gwerful Mechain a Gwerful ferch Ieuan Fychan, gwraig Tudur Penllyn,¹⁶ a bod hynny'n deillio o draddodiad o gymysgu a ddatblygodd rhwng Gwerful Mechain a Gwerful Fychan Caer-

¹⁰ *Ib.*

¹¹ HPF vi, 37.

¹² P.C. Bartrum: WG1 'Aleth' 7, 'Seisyll' 3; P.C. Bartrum: WG2 'Aleth' 7(A), 'Seisyll' 3(A). Canodd Huw ap Dafydd (fl. 1520–40) i Siôn mab Hywel Fychan o Gaer-gai, gw. GHD cerdd 18.

¹³ P.C. Bartrum: WG2 'Aleth' 7(A).

¹⁴ Isaac Foulkes, *Geirlyfr Bywgraffiadol o Enwogion Cymru* (Liverpool, 1870), 357.

¹⁵ Richard Williams, 'Montgomeryshire Worthies', *Mont Coll xi* (1878), 23.

¹⁶ P.C. Bartrum: WG2 'Meirion Goch' 3(A).

gai. Yn ei drafodaeth ar Wenllïan ferch Rhirid Flaidd, dywed yr Athro Dafydd Johnston, '... mae'n amlwg, fel y gellid disgwyl, bod Gwerful Fychan a Gwerful Mechain wedi'u cymysgu ar gof gwlad'.¹⁷

O gofio bod Llanfechain a Llwydiarth, Llanfihangel-yng-Ngwynfa, o fewn tiriogaeth Mechain, y mae'n hawdd deall sut y gallai'r sawl nad oedd yn gyfarwydd ag ach Gwerful Mechain a'i thad, Hywel Fychan o Lanfechain, ddod i'r casgliad cyfeiliornus ei bod hi'n ferch i Hywel Fychan o Gaer-gai, a oedd yn ddisgynnydd i deulu Llwydiarth. Byddai'r teitl 'Hywel Fychan o Fechain' yn addas ar gyfer y ddau ŵr; serch hynny, dim ond Hywel Fychan o Lanfechain a fedrai arddel merch o'r enw Gwerful. Y mae'r modd y datblygodd y dryswch rhwng Gwerful Mechain a Gwerful ferch Ieuan Fychan yn ddigon dealladwy, gan fod y ddwy wraig yn hanu o Faldwyn ac yn rhannu'r un enw bedydd yn ogystal â'r un enw teuluol. Dengys yr achau, fodd bynnag, eu bod yn perthyn i ddau lwyth gwahanol, sef llwyth Idnerth Benfras yn achos Gwerful Mechain a llwyth Rhirid Flaidd yn achos Gwerful Fychan.¹⁸

Cymuned lenyddol Gwerful Mechain

Y mae'n bwysig cofio'r math o gymdeithas yr oedd Gwerful Mechain yn perthyn iddi, sef cymdeithas glòs lle yr oedd yr hen deuluoedd uchelwrol yn cyfeillachu a chydbrïodi â'i gilydd yn gyson. Trigai ewythr i Werful Mechain, sef Ieuan Fychan, yn y Bryngwyn, Llansanffraid-ym-Mechain, Mechain Is Coed.¹⁹ Yn ôl P.C. Bartrum, bu i ŵyr Ieuan Fychan, sef Hywel o'r Bryngwyn (a oedd yn perthyn i'r un genhedlaeth â merch Gwerful, felly), briodi Gwen, sef merch Huw ab Ieuan ap Llywelyn, disgynnydd o deulu Fychaniaid Llwydiarth.²⁰ Yr oedd Gwen ferch Deio, sef mam yng nghyfraith Gwerful Mechain, yn ferch i Ddeio ap Llywelyn o Ddolobran ger Pontrobert, sef cangen o deulu Fychaniaid Llwydiarth. Yn ogystal, sylwer bod chwaer Gwen, sef Lleucu ferch Deio, yn wraig i Moel y Pantri a bod Gwerful Mechain, felly, yn perthyn trwy briodas i'r bardd Llywelyn ab y Moel a'i fab Owain.²¹ Yr oedd teulu Llywelyn Fychan ap Maredudd, sef tad yng nghyfraith Gwerful Mechain, yn hanu o ardal Main, Meifod a Mechain.²² Felly, ymdroi mewn cylch cyfyng iawn, yn ddaearyddol, a wnâi teulu gŵr Gwerful Mechain, cylch nad oedd ond taffiad carreg o Lanfechain, sef ardal tylwyth Gwerful ei hun, ac o'r herwydd y mae'n ddigon posibl fod cysylltiadau priodasol cynharach rhwng Fychaniaid Llwydiarth

¹⁷ Dafydd Johnston, 'Gwenllïan ferch Rhirid Flaidd', *Dwned*, iii (1997), 32, a throednodiadau 19–23.

¹⁸ Gw. uchod ar ach Gwerful Mechain; ar ach Gwerful Fychan ferch Ieuan Fychan, gw. P.C. Bartrum: WG2 'Meirion Goch' 3(A).

¹⁹ P.C. Bartrum: WG1 'Idnerth Benfras' 3.

²⁰ P.C. Bartrum: WG2 'Idnerth Benfras' 3(B).

²¹ P.C. Bartrum: WG1 'Aleth' 5, 6.

²² *Ib.* 'Bleddyn ap Cynfyn' 41, 42.

a Fychaniaid Llanfechain. Yr oedd Fychaniaid Llwydiarth wedi cydbriodi droeon â theulu Mathafarn hefyd (gw. yr achau uchod). Wrth drafod cefnogwyr Owain Glyndŵr, dengys Dr Enid Roberts sut yr oedd y wlad o Fathafarn hyd y Gororau dan ddylanwad rhyw gangen neu'i gilydd o dylwyth y bardd Dafydd Llwyd:

Gwyddom fod perthnasau Dafydd Llwyd ymhlith cefnogwyr mwyaf selog a hir-barhaus Owain—teuluoedd dyffryn Tanat, Llwydiarth (Llanfihangel), Neuadd Wen (Llanerfyl), a llwyth y Gwenwys gyda'u tiriogaeth yn ymestyn o Lanfyllin i'r Trallwm, i Geri a Westbury a Llany-mynaich, teuluoedd oedd wedi priodi drwy'i gilydd drwodd a thro nes creu cymdeithas glos, gadarn ac unplyg ei meddwl a'i bwriad.²³

Ymhellach dywed:

Nid oedd arglwydd neu dirfeddiannwr mawr i roi arweiniad. Nac oedd; ond yr oedd llys Mathafarn yn ganolfan bwysig, yn arbennig yn fan cyfarfod i feirdd y cyfnod. Yr oedd nythaid o feirdd yn y cylch hwn yn ail hanner y bymthegfed ganrif ...²⁴

Yr oedd tylwyth Mathafarn yn hen deulu adnabyddus a phwysig iawn. Noddwr hysbys cyntaf y teulu arbennig hwn oedd taid Dafydd Llwyd, sef Gruffudd ab Ieuan Llwyd. Canodd Gruffudd Llwyd ap Dafydd ab Einion Lygliw gywydd moliant iddo, gan bwysleisio'r croeso a gâi'r beirdd yno:

Ym Mathafarn, mwy'i thyfiad,
Y mae'i lys rydd, lle aml rhad,
Ac aur a moethau a gwin
Yn llwyn ir yn Llanwrin,
A medd, nid rhyfedd y tro,
Bob unawr i bawb yno,
A chroeso i dario dydd
A nos yno'n oes henwydd
Gan ŵr glân, cawn ei aur glod,
Awdur rhinwedd dewr hynod.²⁵

Yng 'Nghywydd Marwnad Dafydd Llwyd ap Llywelyn ap Gruffudd a'i blant' pwysleisia Hywel ap Dafydd Llwyd ab y Gof boblogrwydd y llys ym Mathafarn:

Gŵr a wnaeth in hiraethu,
Gem ar feirdd holl Gymru fu.
Am bennill nid ymboenai,
Segur gerdd fal siwgr a gâi.²⁶

²³ Enid Roberts, *Dafydd Llwyd o Fathafarn*, Darlith Lenyddol Eisteddfod Genedlaethol Cymru, Maldwyn a'i Chyffiniau, 1981, 7.

²⁴ *Ib.* 11.

²⁵ GGLI 17.1–10.

²⁶ GDLI 190 (98.41–4).

Tystir i'r bri amlwg a oedd i'r llys yn Llanwrin fel cyrchfan bwysig i'r beirdd gan y nifer sylweddol a fu'n canu i dylwyth Mathafarn, er enghraifft, Gruffudd Llwyd ap Dafydd ab Einion Lygliw, Gwilym ab Ieuan Hen, Dafydd ap Hywel ab Ieuan Fychan, Hywel ap Dafydd Llwyd ab y Gof, Huw Arwystli, Bedo Hafesb, Cadwaladr ap Rhys Trefnant, Wiliam Llŷn, Simwnt Fychan, Ieuan Tew Ieuan, Siôn Phylip, Owain Gwynedd, Siôn Mawddwy, Edward Urien, Siams Dwnn, Siôn Cain a Siôn Rhydderch.

Yn ôl Dr Ceridwen Lloyd-Morgan, 'Ceir traddodiad cryf iawn hefyd iddi hi [Gwerful Mechain] a Dafydd Llwyd fod yn gariadon, ond ni nodir a ddigwyddodd hyn cyn ei phriodas â John ap Llywelyn Fychan neu ar ôl hynny.'²⁷ At hynny, dywed fod y traddodiad hwnnw'n cael ei adlewyrchu yn yr ymryson erotig a fu rhwng Gwerful a Dafydd Llwyd ac yn yr ymryson a fu rhwng Dafydd Llwyd a Llywelyn ap Gutun.²⁸ Ceir yn *Y Gwyddoniadur Cymreig* gofnod am Werful Mechain, yn ogystal â chofnod am ryw Werful arall a oedd yn wraig i Ddafydd Llwyd ap Llywelyn o Fathafarn,²⁹ ond heb unrhyw fanylion yn egluro pwy oedd hi. Oherwydd y cysylltiadau amlwg rhwng Gwerful Mechain a Dafydd Llwyd yn y cywyddau ymryson a'r ymrysonau masweddus a'r cywydd brud a luniodd Dafydd Llwyd i Werful, y mae'n ddigon posibl i rywrai dybio bod y ddau fardd mewn cariad â'i gilydd neu wedi priodi hyd yn oed, ond nid oes unrhyw ateg i hynny yn yr achau.³⁰ Yn y 'Cywydd llateiaeth i Werful Mechain ac i yrru Llywelyn ap Gutun ati yn llatai',³¹ dywed Dafydd Llwyd mewn dull confensiynol (a'i dafod yn ei foch, efallai) ei fod yn dioddef o bangfeydd serch ac mai gwrthrych ei ddyhead a'i ddioddefaint oedd Gwerful Mechain:

Claf wyf eisiau cael y ferch,
Dwyn unwaith i'm dyn annerch,
Gwerul, ferch ragorol fain
Hywel Fychan, haul Fechain.³²

Yn ail gywydd Dafydd yn yr ymryson hwn, sef 'Moliant i Werful Mechain',³³ mynega'r bardd ei awydd i gynnal carwriaeth â Gwerful yn yr awyr agored:

Rhodio gwŷdd yn rhad a gawn,
Pob llannerch, pebyll uniawn,

²⁷ Ceridwen Lloyd-Morgan, "Gwerful, ferch ragorol fain": golwg newydd ar Gwerful Mechain', YB xvi (1990), 89.

²⁸ *Ib.* 89–90.

²⁹ *Y Gwyddoniadur Cymreig*, gol. John Parry (ail arg., Dinbych, 1889–96), 613.

³⁰ Cerddi 5, 6, 7, 8, 12 a 14; GDLI 58–9 (cerdd 19).

³¹ Cerdd 5.

³² 5.1–4.

³³ Cerdd 6.

Cydymddiddan dan y dail,
Cydgerdded coed ac irddail;
Ymwasgu, ymgaru i gyd,
Â breichiau a bair iechyd.
Da waith oedd, heb adwyth hir,
Ddwylaw mwnwgl ddaly meinir.³⁴

Sylwer hefyd i Ddafydd Llwyd lunio'r 'Cywydd brud i Werful Mechain' ar batrwm cyfarwydd y cywydd serch:

Gwedd hinon a meillion Mai,
Gweirful urddedig, erfai,
Tyfodd o'th gariad, hoywferch,
Trwy f'ais oll trefi o serch;
Trigedig bendefig dof,
Trewis dy gariad drwof.
Tyfodd, ferch, o'th anerchion,
Y frig yn amgylch y fron.
Herodres hwnt, hynt hydref,
Ni wywodd un o'i wŷdd ef.
Tyfodd, ni symudodd serch,
Eto tyf atat, hoywferch,
Blagur cariad a blygais,—
Meindw wen yw o'm dwy ais.
Aeth ugain cainc i'th ogyrch,
Aeth wyth gair o'm gwaith i'th gylch.
Na thebig, fonheddig fun,
Nid wyd rwydd, nid ai drwyddyn';
Â mi ni thorrwch chwi chwaith,
O'ch amod nid ewch ymaith.
Er maint, ferch, y'th anerchwyd,
Fy mrys i'th lys, ethol wyd.
Taria, feinwen, dros ennyd,
Ac aros beth o gwrs byd.³⁵

Yn sgil y cysylltiadau hyn yn y farddoniaeth ac yn enwedig o ystyried nawr yn ymrysonau maswedd lle y ceir y ddau fardd yn mynegi eu teimladau rhywiol yn agored, gallai 'traddodiad' amdanynt fel cariadon fod wedi datblygu. Ni wyddys a fu Gwerful a Dafydd Llwyd erioed yn gariadon ac fe all yn hawdd mai defnyddio confensiwn llenyddol yn gellweirus a wnânt er mwyn creu fframwaith dychmygol ar gyfer y farddoniaeth, gan mai'r cywair 'serch' neu'r cywair 'mawl' oedd y dulliau mwyaf cyffredin o annerch merched yr oes.

³⁴ 6.29–36.

³⁵ GDLI 58–9 (19.1–24).

Er na wyddys llawer am fywyd Gwerful Mechain, gellir casglu rhywfaint am ei hymwneud â phobl eraill yn ei barddoniaeth hi a'i chyfoeswyr. Ystyrir ei chywydd i ateb Ieuan Dyfi am gywydd Anni Goch yn wrthddadl i'r cywydd a ganodd Ieuan Dyfi 'I Anni Goch'.³⁶ Perthyn ei chywydd 'I Lywelyn ap Gutun' i ymryson barddol a fu rhyngddi hi, Dafydd Llwyd o Fathafarn a Llywelyn ap Gutun.³⁷ Ceir hefyd ymryson brud ar ffurf cyfres o englynion rhyngddi a Dafydd Llwyd, a dau ymryson masweddus rhyngddynt, eto ar ffurf cyfres o englynion.³⁸ At hynny, y mae'n debyg mai fel ymryson y dylid ystyried y gyfres o englynion lle y ceir 'Gwerful Mechain yn gofyn i Ddafydd Llwyd' hefyd.³⁹ Yn sgil yr holl ymrysonau hyn, y mae'r cysylltiadau rhwng Gwerful Mechain, Dafydd Llwyd o Fathafarn, Llywelyn ap Gutun ac Ieuan Dyfi eisoes yn ddigon hysbys, ac os yw honiad dwy o'r llawysgrifau yn achos cerdd 19 ('Pwy a gâr fwyaf?') yn ddilys,⁴⁰ ceir tystiolaeth i'w hymwneud â Dafydd ab Edmwnd yntau. Ymhellach, gellir awgrymu mai cyfeirio at Werful Mechain a wna Dafydd ab Edmwnd yn ei bennill cadwynfyr:

gwenvun gwynvawr geinvwyn gynvyl
gariad gweryl giried gorau
gwirvudd gyrvau gorvydd gweirvul
goruc eryl gwiw ragorau.⁴¹

Yn ogystal â'r rhain ceir cyfeiriadau pwysig at Werful yng nghwmni beirdd eraill, a hynny mewn cyd-destunau penodol a dadlennol. Mewn cywydd gan Syr Siôn Leiaf cysylltir Gwerful Mechain â Hywel Grythor a Guto'r Glyn fel gormeswyr eofn yn llys Rhisiart Cyffin (sylwer bod y cysylltiad rhwng Hywel Grythor a Guto'r Glyn eisoes yn hysbys o'r englynion a ganodd Guto 'I Erchi Bidog Dros Hywel Grythor'⁴²). Yn ôl *Y Bywgraffiadur Cymreig*, yr oedd Syr Siôn Leiaf yn fardd ac yn offeiriad a oedd yn ei flodau tua 1480. Yr oedd yn fab i'r bardd Ieuan ap Gruffudd Leiaf o sir Ddinbych, ac yn ddisgynydd i Owain Gwynedd.⁴³ Yn Llst 123, 151 dywed Syr Siôn Leiaf fel a ganlyn am y beirdd yn ei gywydd moliant i Risiart Cyffin, deon Bangor:

Bevno gynt bv benna gŵr
Bened ail ben ydeiliwr
porthi roedd pawb wrth raid
drychanwr heb drychweinaiad

³⁶ Cerddi 3 a 4.

³⁷ Cerddi 5, 6, 7 ac 8.

³⁸ Cerddi 11, 12 a 14.

³⁹ Cerdd 13.

⁴⁰ Gw. isod tt. 119–20.

⁴¹ J. Morris-Jones: CD 351; DE 134 (cerdd LXXIV).

⁴² GGI² 265–6 (cerdd CII).

⁴³ ByCy 858.

cannwr gwaith cant yn gweithiaw
cannwr llys caen win oi llaw
a thros ben ar a henwynt
y porthes dair gormes gynt
Llywarch hên a llv Menic
ag Elen ddwys galon ddic
ferch gyndrwyyn farchog gwindrav
fwya tri yn fyw i travl
gwr oi fodd fy Mangor fawr
yn fâl Wynedd yn flaenawr
mae Rissiart mab i deirsir
Gyffin hael i goffa yn hîr
Selav farn sy ar i law fo
Sûl bonedd sy ail Bevno
mae n gwario mwy noi geraint
mal avr Siob ar demlav r saint
talm ywr gost talv mae r gwr
traw a chynnal trychannwr
a fforthi tri er nad traid
ŵr moessol o ormessiaid
attw r glêr **evtto r Glyn**
yw llowar, i holl lleyn
bwyttawr mawr bwyttv r meirch
bwyd tiferf bwytae forfeirch
Howel Gruthor calor cig
ai llai mon na llv Menig
ysswr henddas or heiniar
yssav ych fal assav iâr
Gwawrfai o law **Gwerfil** wen
olevloer yw ail Elen
haela vn ferch heilwen fa[i]n
Howel Fychan haul fecha[i]n
cowssant wall oi cwsc allan
oerfel ar wiw weirfil lan
ymhoen a ddaeth mae ha yn ddic
yw dylyn y nydolic
[lle] bo pant rhûssiant y rhain
bron yrrwyr bryn y riain
vn gerdded yw mewn gwyrdd do
aûr i chap annerch Ipo
gwae fi orfod ir riain
ddilid rhyw ddiewlaid a rhain

dav remwth a dreia ammvd
 dwy ffrw cawr dav ffara cŷd
 doen yn gwibio dav hen geval
 da oc magoc deg mwy i gwâl
 dissiaf r glêr dav ysswr gwledd
 dyfr gwn difawr Gwynedd
 lliwiant yw cyd gallen twy
 yssv kannŷch is Conwy
 ni allan ddwyn ni wyllys
 iawn a roed ir deon rys
 llawer yw fort lliw ar fwyd
 llys seigfawr llyssyowgfwyd
 llawer amriw yderyn
 llawer saig ar lliw siwgwr gwyn
 llawer anrheg or gegin
 llawer rhyw a lliw ar wîn
 llawer i bob oferŵr
 llowrodd gwyl llareiddia gwr
 llawena gwr lleon gost
 lliwid dofydd llew difost
 llwydor gwallt fal callord gwydd
 or lliw hwn ir llywenydd.⁴⁴

Yr oedd Rhisiart (neu Rys) Cyffin yn Ddeon Bangor tua 1480.⁴⁵ Yn ôl *Y Bywgraffiadur Cymreig*, 'Y mae'n bur debyg mai ef oedd Richard ap John neu Ris ab Ieuan ap Ris ap Gruffydd, rheithor Gyffin yn esgobaeth Bangor, "mab rhieni dibriod," a gafodd yn 1470 drwydded gan y pab (gan ei fod wedi ei eni'n anghyfreithlon) i gael urddau eglwysig.'⁴⁶ Ond yn ôl awgrym Dr Enid Roberts, efallai ei fod yn perthyn i Gyffiniaid dyffryn Tanad.⁴⁷ Yr oedd yn ŵr gradd yn y gyfraith ganon ac yn rheithor Llanddwyn ym Môn. Pan oedd yn ddeon, ymddengys ei fod yn gefnogwr cryf i Harri VII ac yn un o'i ysbïwyr yng Nghymru. Yn ogystal, ymddengys fod ei lys yn gyrchfan bwysig i'r beirdd yng ngogledd Cymru a'i fod yn hoff iawn o dynnu coes a chwarae pob math o gastiau ar y rhai a ddeuai i glera ac i erchi nawdd ganddo.

⁴⁴ Codwyd y testun hwn o Llst 123, 151; fe'i ceir hefyd yn Card 1.20, 82; Card 4.110, 197; LIGC 670D, 281; LIGC 1553A, 226. Gw. [dienw], 'Cywydd i Beuno Sant, yn Nghelynog', *Y Geninen*, xviii (1900), 143; Albert Owen Evans, 'Three old foundations (Clynnog, Llanrhychwyn and Llangainwen)', *Cy xlii* (1931), 107-9, lle y ceir testun golygedig o'r cywydd dan y teitl 'Cywydd i Beuno Sant, yn Nghelynog' (ond ymddengys rhai o'r darlenniadau yn amheus).

⁴⁵ J. Le Neve, *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1300-1541: XI The Welsh Dioceses*, compiled by B. Jones (London, 1965), 6.

⁴⁶ ByCy 505. Am ragor o wybodaeth, gw. WCCR² 321-2.

⁴⁷ Enid Pierce Roberts, 'Crefydd yr Uchelwyr a'u beirdd', *Efrydiau Athronyddol*, liv (1991), 30.

Trafodwyd y cywydd uchod gan Catrin T. Beynon Davies, a thynnwyd sylw ato drachefn gan Elissa R. Henken wrth drafod Beuno Sant a'r 'Tair Gormes'.⁴⁸ Cyfeirir at Guto'r Glyn, Hywel Grythor a Gwerful Mechain fel 'Tair Gormes' sy'n debyg i'r 'Tair Gormes' gynt y bu Beuno'n gyfrifol am eu porthi.⁴⁹ Nod pennaf Syr Siôn oedd mynegi ei anfodlonrwydd o weld y beirdd hyn yn godro a chrafangu lletygarwch gan y Deon. Sylwer bod dychan Syr Siôn yn gyfrwys iawn. Canmolir tras, haelioni a phrydferthwch Gwerful Mechain ond yna dywedir iddi hi a'i chwmni, sef y clerwyr barus, ddioddef cam a bod rhaid iddynt gysgu allan yn yr oerfel. Wrth gyfosod senario o'r fath ochr yn ochr â disgrifiad 'delfrydol' a chonfensiynol o'r uchelwraig (fel 'Elen', er enghraifft), dwyseir yr elfen amlwg o watwar. Digon confensiynol, fodd bynnag, yw'r syniad o haid o feirdd bwyteig yn ysglyfaethu yng nghartref noddwr arbennig. Cofier bod y beirdd hyn yn cystadlu am nawdd ar eu teithiau clera ac felly gellir dweud bod Syr Siôn yn cenfigennu wrth weld y triawd hwn yn llys Rhisiart Cyffin. Sylwer bod Llywelyn ap Gutun, yntau, yn defnyddio cymhariaeth y 'Tair Gormes'. Mewn cywydd ateb i Ddafydd Llwyd o Fathafarn awgryma Llywelyn y dylid rhannu'r ynys fel y gallai ef, Dafydd Llwyd a Syr Rhys o Garno anrheithio eu traean eu hunain fel y 'Tair Gormes':

Ni a rannwn yr ynys,
 Moes ei ran yma i Syr Rhys,
 Dilid di dy wlad dy hun,
 Dyrna, gwna ddyddbrawd arnyn,
 A dod Rys i'r deau draw,
 Yn un rhuthr i'w anrheithiaw;
 Minnau af yma un wedd
 I ddinistr y ddwy Wynedd.
 Un hwyl y dygwn helynt,
 Un brés â'r Tair Gormes gynt.⁵⁰

Cyfeirir at Guto'r Glyn drachefn, gan ddefnyddio syniad y 'Tair Gormes' yn y cywydd 'Dychan i Uto'r Glyn gan Syr Rhys':

Fal Llywarch ar farch yw fo,
 Hen fanach yn nhŷ Feuno.
 Beuno hael, bu un helynt,
 A borthes dair gormes gynt.⁵¹

Yn ei herthygl 'Crefydd yr Uchelwyr a'u beirdd' dywed Dr Enid Roberts wrth gyfeirio at amryw o wŷr crefyddol:

⁴⁸ CTC 380-1, 400-1; TWS 82-3.

⁴⁹ TYP² 84-7.

⁵⁰ GDLI 158-9 (72.47-56).

⁵¹ GGI² 279 (CVIII.59-62).

Mewn cysylltiad agos â hwy yr oedd y brudiwr, Dafydd Llwyd o Fathafarn (mae cysylltiad rhwng crefydd a brud, fel y ceisir dangos isod), Guto ap Siancyn y Glyn a Gwerful Mechain; ac yr oedd croeso cynnes iddynt hwy ac eraill yn neuadd newydd Syr Siôn Mechain, person Llandrunio, yntau hefyd o hil Iorwerth Foel, ac yn llys deon Bangor, Rhisiart Cyffin, a oedd, o bosibl, yn un o Gyffiniaid dyffryn Tanat. Canodd Syr Siôn Leiaf gywydd i geisio disodli Guto'r Glyn, Hywel Grythor a Gwerful Mechain o lys Rhisiart Cyffin.⁵²

Wrth drafod Dafydd Llwyd o Fathafarn y mae Dr Roberts yn tynnu sylw drachefn at ymwneud Gwerful Mechain â Rhisiart Cyffin:

Ni bu neb tebyg i Lywelyn ap Gutyn am gardota, meddai Gwerful Mechain; byddai'n ceisio yd yn swydd Amwythig, yn Yr Un-dref-ar-ddeg a'r Dre-wen, yn wyna a defeita ym Môn ac yng Ngwynedd Uwch Conwy. Tybed a ymgymerodd â gwneud hyn dros Harri Tudur? Byddai ef a Gwerful yn ymweld â llys Rhisiart Cyffin, deon Bangor, gŵr sy'n cael y gair o fod yn un o brif ysbiwyr Harri Tudur; y mae'n bosibl fod ei wreiddiau yn yr un ardal â Llywelyn ap Gutyn, yr oedd ganddo yntau gysylltiad â Deuddwr, rhwng Efyrynwy a Hafren.⁵³

Ar sail yr wybodaeth a geir am Lywelyn ap Gutyn yng nghywydd Guto'r Glyn, 'Ateb i Lywelyn ap Gutyn', cysylltir y bardd ag ardal Melwern (Milverley), swydd Amwythig:

Ef â'i olud o Felwern
Gan lif i ganol y Wern,
Ac yntau yn ei neuadd
O fewn lli, afon a'i lladd,
A'r ddwy Efyrynwy arnaw,
A môr drwy'r Cymerau draw.⁵⁴

Y mae'r cyfeiriadau at Syr Siôn Leiaf, Gwerful Mechain, Maredudd ap Rhys, Gruffudd ap Dafydd ac Edward ap Dafydd yng nghywydd Guto'r Glyn 'I'r Abad Dafydd' (sef Dafydd ab Ieuan ab Iorwerth o Lynegwestl) yn awgrymu bod rhyw gysylltiad rhwng y beirdd hyn a'r Abad, er na chadwyd dim yn eu barddoniaeth i brofi hynny.⁵⁵ Ymddengys fod y tri bardd canlynol, sef Maredudd ap Rhys (*fl.* c. 1440–80), offeiriad Rhiwabon a rheithor y Trallwng a Meifod, Gruffudd ap Dafydd (perthynas o bosibl i Guto'r Glyn), ac Edward ap Dafydd ap Gwilym, yn cenfigennu wrth

⁵² Enid Pierce Roberts, *art.cit.* 30–1.

⁵³ *Id.*, *Dafydd Llwyd o Fathafarn*, Darlith Lenyddol Eisteddfod Genedlaethol Cymru, Maldwyn a'i Chyffiniau, 1981, 29.

⁵⁴ GGP 102–3 (XXXVIII.51–6).

⁵⁵ *Ib.* 301–2 (cerdd CXVII); Richard Loomis and Dafydd Johnston, *Medieval Welsh Poems: An Anthology* (Binghamton, New York, 1992), 195–7 (cerdd 103).

Guto'r Glyn ac yn ceisio dwyn ei le yng Nglyn-y-groes.⁵⁶ Yn ogystal â dangos eiddigedd y tri gŵr uchod, sylwer bod y cywydd hwn 'I'r Abad Dafydd' hefyd yn ategu'r cysylltiad rhwng Gwerful Mechain a Syr Siôn Leiaf a Guto'r Glyn:

Syr Siôn, anudon wedy,
Leiaf, a roes ei le fry.
Gwnâi dwyll ym gwndyll hedd
Am [diwyg.] y diau feudwyedd.
Efô 'n fardd a fyn ei fod,
A Gwerful aeth â'r gorfod.⁵⁷

At hynny, dywed Catrin T. Beynon Davies, 'Gwelwyd ... sut y ceisiodd Syr Siôn Leiaf ei gyrru allan o gartref ei noddwr ym Mangor, a gellid tybio oddiwrth eiriau Guto i Werful "aeth â'r gorfod", iddi hi ateb Syr Siôn â cherdd bwrpasol a'i drechu'n yr ymryson.'⁵⁸ Cofier bod Gwerful Mechain wedi canu cywydd 'I ateb Ieuan Dyfi am gywydd Anni Goch' ar ffurf ymryson gydag Ieuan Dyfi ac felly y mae'n ddigon posibl ei bod wedi ennill enw iddi'i hun fel ymrysonfardd.⁵⁹ O ystyried grym ac argyhoeddiad y cywydd a gyfansoddodd yn ateb i feirniadaeth Ieuan Dyfi, nid yw'n afresymol tybio iddi lunio cerdd yn wrthddadl i gywydd Syr Siôn Leiaf, gan amddiffyn ei safle ei hun ac eiddo ei chyfeillion yn llys Deon Bangor.

O ystyried hyn, y mae'n debygol mai Gwerful Mechain oedd gwrthrych y testunio yn englynion Tudur Aled, 'Duchan i Ddeon Bangor a'i Feirdd', cynnyrch hwyl ymhlith y beirdd a ymgasglodd yn llys y Deon ar ryw ŵyl neu'i gilydd, ond odid:

Gweiddi y mae Gweirfyl, gwiddon—ysgethrin,
Achos gweithred lladron;
Ni bu wraig â gwayw 'n i bron,
Gwên y geiniog, un gwynion.

Llawer o flawd oedd i'w chŵd llywion—bras,
A bresych a moron;
Gwilym Gwyn, hebddyn, i hon
A roes gwbl o'r ysgubion.

Y lleill a'i sbeiliodd, ellyllon—y tir,
At arall y troeson;
Dwyn y we lwyd yn y lôn,
Dwyn gwlân, dyna i gelynion.

⁵⁶ Enid Roberts, *Y Beirdd a'u Noddwyr ym Maelor*, Darlith a draddodwyd yn Eisteddfod Genedlaethol Cymru, Wrecsam a'r Cylch, 1977, 15.

⁵⁷ GGP 301 (CXVII.11–16).

⁵⁸ CTC 401.

⁵⁹ Cerddi 3 a 4.

A'i grôd a'i nydwydd greudon,—a'i pheilliaid,
A'i ffellych carn geimion;
A thorri cŵd a threc hon,
A'i fwrw ar a fai wirion.

Cig, bara ysig, briwsion—holl wyliau,
Llywelyn a'i dichon;
Ag Ifan aeth, hen gafn onn,
Ffroenffoll, a'i phererinffon [diwyg].

A'i hengrys am Rys, ymryson—i'w gael,
Mae Gwilym yn ddigllon;
A'i chlog, gam i chlôigion,
Laes, y mae am Lewys Môn.

Medd mintai Menai—(ni mynnon—lw gwir,
Ni edir anudon)—
Y ffalsaf corff a welson,
Deifwr, hwnt rhwng dwyfer hon.

Dyn a ddaw ar braw ger bron—wyf innau,
I fynnu barn gyfion;
Dan werth, o dwyll, dinarth don,
Drewasant, dwrr o weision.

I'r un hwyl yr ŵyl yr elon—i gyd,
Am godi gwaed gwirion;
Ynghrôg hwy, a'r iangwraig hon,
Dan y gwrych, a'i'n dân gwreichion!⁶⁰

Yn ôl T. Gwynn Jones:

Ymddengys mai ystori'r Awdl hon—un o'r ychydig dduchanau a briodolir i Dudur—yw bod y bardd, meddai Deon Bangor a'i feirdd, wedi ymosod ar ryw Weirfyl. Cyhuddir y Deon o beri i ddeuddeg o brydyddion dyngu anudon arno. Enwir tri—Rhys Pennardd, Ieuan Llwyd, a Lewys o Liwon (Lewys Môn, efallai), o blith y deuddeg. Yna, wedi dywedyd gael o'r wrâch ryw godaid o ysgubion gan un Gwilym Gwyn, cyhuddir y beirdd o ymosod arni a dwyn ei phethau, ac enwir Llywelyn (Lewys o Liwon, neu Lewys Môn, eto, efallai, gan y cymysgid y ddau enw weithiau), Ifan (yr un un ag Ieuan Llwyd, ond odid), a Rhys

⁶⁰ TA 533–4 (CXLI.45–80). Serch hynny, y mae T. Gwynn Jones yn amau priodoli'r gyfres i Dudur Aled, gan nodi bod arddull yr englynion yn llawer tebycach i waith Llywelyn ap Gutun neu Dudur Penllyn, gw. TA 652.

(Rhys Pennardd, y mae'n debyg). Hawlia'r bardd gyfle, ger bron Wiliam Mysyrion (?), i wrthbrofi'r cyhuddiad i'w erbyn ef. Tebyg mai rhan o ddifyrrwch y beirdd a'u noddwyr oedd peth fel hyn. Gellir casglu oddiwrth feirdd ereill fod y Deon yn hoffi poeni'r beirdd, yn gystal a rhoddi bwyd a diod iddynt.⁶¹

Ymddengys dull y bardd o wawdio Gwerful Mechain yn debyg iawn i'r modd y dychenir Herstin Hogl gan Iolo Goch.⁶² Darlunnir y ddwy wraig farus a chrafangus fel gwrachod cecrus a chwerylgar ac fe'u cysylltir â bwydydd a dillad tlawd a chymysgedd o ddeunyddiau gwael a garw megis blawd, llaeth, caws, bara, gwlân, gweddillion bras a gwehilion. Yn ogystal â dwyn anfri yn uniongyrchol ar Werful Mechain trwy ei galw'n wrach groch a thrwy wneud ensyniadau rhywiol amdani (*Deifwr, hwnt rhwng dwyfer hon*⁶³), ceir lefel arall i'r dychan. Wrth nodi'r holl bethau domestig—megis y dillad a'r holl fwydydd—awgrymir yn gynnil fod Gwerful wedi ymwrthod â'r safle a ystyrid yn addas ac yn weddus i wraig y cyfnod, sef y cartref, a bod ei phresenoldeb yn y llys pellennig hwnnw gyda'r clerwyr eraill yn destun digrifwch a gwawd ynddo'i hun. Wrth roi pwyslais ar y pethau hyn, y nwyddau domestig nad oeddynt yn ymwneud â'i dewis swyddogaeth yma fel bardd, creir gwawdlun o Werful. At hynny, wrth feirniadu ei hymarweddiad rhywiol a'i pharodrwydd i leisio'i barn yng ngŵydd y beirdd gwrywaidd (*Gweiddi y mae Gweirfyl, gwiddon—ysgethrin*⁶⁴), bychenir safle Gwerful yn y llys a gosodir y bardd o ferch hon yn ei lle, fel petai. Gellir dadlau bod disgrifiadau dychanol o'r fath yn gweithredu fel modd i feirniadu merched ac efallai'n ymgais i ddwyn cywilydd arnynt er mwyn rheoli neu 'gywiro' eu hymddygiad. Yn ôl Patricia Parker:

It was the public nature of rhetoric—taking women outside their proper 'province' or place—which disqualified them, in a long tradition dating from as ancient an authority as Aristotle's strictures that women were to be not only silent but identified with the property of the home and with the private sphere, with a private rather than a common place ...

But the clear link that would keep women from learning rhetoric as specifically public speech is the long association in which a 'public

⁶¹ *Ib.* 651.

⁶² GIG 161–5 (cerdd XXXVI). Yn ôl Natalie Zemon Davis, wrth iddi drafod cymdeithas a diwylliant Ffrainc yn y cyfnod modern cynnar, yr oedd delwedd yr 'unruly woman' yn ddull hynod boblogaidd o bortreadu merched: '... there is a rich treatment of women who are happily given over to the sway of their bodily senses or who are using every ruse they can to prevail over men. There is the wife of Bath, of course, who celebrates her sexual instrument and outlives her five husbands. And Rabelais' Gargamelle—a giant of a woman, joyously and frequently coupling, eating bushels of tripe, quaffing wine, joking obscenely, giving birth in a grotesque fecal explosion from which her son Gargantua somersaults shouting "Drink, drink"', gw. Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (London, 1975), 134.

⁶³ TA 534 (CXLI.72).

⁶⁴ *Ib.* 533 (CXLI.45).

woman', and especially one who spoke in public, could only be called a whore.⁶⁵

Gellir casglu mai yn yr un ysbryd y canodd Llywelyn ap Gutun ei gywydd 'Dychan Deon Bangor a'i feirdd'.⁶⁶

Sylwer bod y darnau hyn o dystiolaeth i ymwneud Gwerful Mechain â beirdd eraill yn codi cwestiynau diddorol iawn. Os oedd Gwerful yn rhydd i deithio yng nghwmni'r beirdd eraill—ac ymddengys ei bod—a fu hyn cyn ei phriodas â John ap Llywelyn Fychan, yn ystod ei phriodas neu yn ystod ei gweddwdod? Ni ellir cynnig atebion i'r cwestiynau hyn ag unrhyw hyder. Yn hytrach, rhaid derbyn bod gyrfa farddol Gwerful Mechain a'i sefyllfa fel merch yn yr Oesoedd Canol yn gweithredu'n fynych fel her i rai o'n syniadau a'n tybiaethau mwyaf sylfaenol. O ddadansoddi'r cyfeiriadau ati yn y farddoniaeth y mae'n amlwg ei bod yn cymryd rhan lawn yn yr hwyl a'r tynnu coes, ond efallai ei bod hi'n cael ei throï'n gyff gwawd yn amlach ar sail ei rhyw. Ceir dychan yn y farddoniaeth sy'n tynnu sylw at yr hen syniad ystrydebol o feirdd crafangus, ond ceir yma hefyd ddychan sy'n amlygu confensiynau gwrthfenywaidd yn gyffredinol.

Dyddiadau

Prin yw'r wybodaeth sicr ynghylch dyddiadau Gwerful Mechain er ei bod, yn amlwg, yn cydoesi â Guto'r Glyn, Ieuan Dyfi, Llywelyn ap Gutun, Hywel Grythor, Dafydd Llwyd o Fathafarn, a Rhisiart Cyffin (pan oedd hi'n *iangwraig*, os oes coel ar y cyfeiriad hwn ati yn yr englynion o waith Tudur Aled a ddyfynnwyd uchod). Yn ei gywydd ateb i gywydd llatai Dafydd Llwyd awgryma Llywelyn ap Gutun ei fod ef a Gwerful yn agos o ran oedran a bod Dafydd Llwyd yn ŵr oedrannus:

Hŷn yw'r gŵr hwn no'r garreg,
Ac unoed wyf â gwen deg.⁶⁷

Cyfeiria Llywelyn drachefn yn yr un cywydd at fusgrellni Dafydd Llwyd, gan gyferbynnu cyflwr truenus y gŵr hwnnw â'i ieuencid ef ei hun:

Celffaint o henaint yw hwn,
A gwreiddiog ac ir oeddwn.⁶⁸

Ni theifl hyn ryw lawer o oleuni ar ddyddiadau Gwerful Mechain, fodd bynnag, gan mai prin iawn yw'r wybodaeth am ddyddiadau Llywelyn ap Gutun yntau.⁶⁹ Mewn tair llawysgrif ddiweddar ceir yr wybodaeth a ganlyn am gyfnod Gwerful Mechain, 'Gwerful Mechain a oedd yn byw ynghylch

⁶⁵ Patricia Parker, *Literary Fat Ladies: Rhetoric, Gender, Property* (London and New York, 1987), 104.

⁶⁶ GLM 57–9 (cerdd XVI).

⁶⁷ 8.43–4.

⁶⁸ *Ib.* 47–8.

⁶⁹ *Fl. c.* 1480, ByCy 565; CLC² 476.

1480'.⁷⁰ Mewn dwy ffynhonnell arall cofnodir y dyddiad 1490.⁷¹ Y dyddiad a geir yn ddieithriad wrth enw Llywelyn ap Gutun yn y llawysgrifau yw 1480 a dyma'r union ddyddiad a geir yn *Flores Poetarum Britannicorum* Dr John Davies, Mallwyd ac yn ei restr o feirdd ar ddiwedd *Dictionarum Duplex*.⁷² Sylwer, felly, fod dyddiadau Gwerful a Llywelyn ap Gutun yn cyd-daro, gan atgyfnerthu'r wybodaeth a geir yn y cywydd o waith Llywelyn ap Gutun y cyfeiriwyd ato uchod. Yn ôl y *Geirlyfr Bywgraffiadol o Enwogion Cymru* a 'Montgomeryshire Worthies', yr oedd Gwerful Mechain yn byw rhwng 1460 a 1490.⁷³ Ateir y dyddiadau hyn gan nodyn yn CM 243, 110 uwchben cerdd 5 isod, *Cowydd i yru Llywelyn ap Gutun yn llatai at werful mechain merch Hywel Fychan, a poet from 1460 to 1490*. Yn *Y Bywgraffiadur Cymreig* y mae Leslie Harries yn cynnig ?1462–1500 fel dyddiadau Gwerful Mechain, ond yn ei gyfrol *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill* awgryma iddi hi ac Ieuan Dyfi gael eu geni rywbryd rhwng 1460 a 1463.⁷⁴ Y mae Dr Ceridwen Lloyd-Morgan yn cynnig i Werful gael ei geni tua 1460–5.⁷⁵ At hynny, wrth drafod dyddiadau Ieuan Dyfi, dywed Leslie Harries:

Felly, teg yw casglu wrth y ffeithiau hyn i Ieuan Dyfi geisio heddychu'r bardd o Fathafarn tua'r un adeg ag y bu'r ymryson rhwng Llywelyn ap y Gutun, Dafydd [Llwyd] a Gwerful. Hefyd, gan fod Gwerful yn ieuanc y pryd yma, rhaid bod y bardd o Aberdyfi yntau'n wych ei gyflwr hefyd. Yna, teg eto yw credu bod Gwerful ar ei heithaf yn amddiffyn ei rhyw rhag bath Ieuan Dyfi tua'r un amser, h.y. rhwng 1485–1490.⁷⁶

Hyd y gwelir, nid oes unrhyw dystiolaeth i awgrymu bod cysylltiad amseryddol rhwng yr ymryson a fu rhwng Llywelyn ap Gutun, Dafydd Llwyd a Gwerful a'r ymryson rhwng Ieuan Dyfi a Gwerful. Yn ôl Dr Llinos Beverley Smith, 'er y gellir bod yn sicr fod Ieuan yn ei flodau (a dweud y lleiaf) ym 1502, nid oes modd pennu dyddiad ei farw'.⁷⁷ Gellir awgrymu i Ieuan Dyfi, mewn ymgais i'w gyfiawnhau a'i amddiffyn ei hun, gyfansoddi ei gywydd chwerw yn lladd ar ferched yn fuan ar ôl yr achosion llys sydd ar glawr yng nghofnodion llys consistori deoniaeth Llanllieni, hynny yw, rywdro wedi 2 Awst 1502 pan gyffesodd i'w berthynas odinebus ag Anni Goch.⁷⁸ Yn rhesymegol, felly, gellir tybio i Werful Mechain ganu ei hateb hithau rywdro wedi'r dyddiad hwn. Atgyfnerthir y dyb hon yng nghywydd ateb Gwerful, gan ei bod yn amlwg yn cyfeirio at achos Ieuan:

⁷⁰ LIGC 841E, 5; LIGC 8363D, (b); LIGC Mân Adnau 55B [= Abertawe 1], 354.

⁷¹ Bangor 758, 278; LIGC 8363D, (a).

⁷² John Davies, *Flores Poetarum Britannicorum* (adargraffiad, Llanrwst, 1867), 43 a D.

⁷³ Isaac Foulkes, *op.cit.* 357; Richard Williams, *art.cit.* 23.

⁷⁴ ByCy 306; HCL1 31.

⁷⁵ Ceridwen Lloyd-Morgan, *op.cit.* 90.

⁷⁶ Huw Cae Llwyd, &c.: Gw 20.

⁷⁷ Llinos Beverley Smith, 'Olrhain Anni Goch', YB xix (1993), 118.

⁷⁸ *Ib.* 113–14.

Gad yn wib, godinebwr,
Galw dyn hardd gledren hŵr.
Efô fu'n pechu bob pen,
Ac o'i galon pe gwelen'.⁷⁹

O gymryd y cyfan ynghyd, gellir mentro cynnig c. 1460 tan ar ôl 1502 fel y dyddiadau bras pan oedd Gwerful Mechain yn ei blodau. Serch hynny, oherwydd ansicrwydd a breuder y dystiolaeth, rhaid ystyried y dyddiadau hyn fel canllaw yn unig.

Crefft

Gwelir bod barddoniaeth Gwerful Mechain, megis gwaith ei chymheiriaid barddol, yn nodweddiadol o'r math o farddoniaeth a gynhyrchid gan feirdd amatur. Yn ôl yr Athro Dafydd Johnston, 'Beirdd amatur oedd merched o anghenraid, am fod y gyfundrefn broffesiynol yn gaeëdig iddynt, ac mae'n amlwg fod merched mewn rhai teuluoedd diwylliedig yn dysgu barddoni fel eu brodyr'.⁸⁰ Un dosbarth arbennig o ganu a ymddengys yn atyniadol iawn i'r beirdd amatur yw'r canu brud. Ceir dwy gyfres o englynion brud rhwng Gwerful a Dafydd Llwyd o Fathafarn, bardd amatur a ystyrid yn frudiwr yn anad dim oherwydd y nifer sylweddol o gywyddau brud a ganwyd ganddo. Serch hynny, ni ddylid anwybyddu'r mathau eraill o farddoniaeth a gyfansoddodd: fel ei gyfoeswr Llywelyn ap Gutun, canodd farddoniaeth ar destunau amrywiol, yn gywyddau ymryson, marwnad, gofyn a mawl.

Yr oedd Dafydd Llwyd a Llywelyn ap Gutun, ill dau, yn ymrysonwyr o fri. Fel y dywed yr Athro Johnston, 'Ceid cyfle arbennig i fardd leisio barn mewn ymryson â bardd arall, ac fe welir fod y beirdd a ganai ar eu bwyd eu hun yn griw neilltuol o gecrus ac ymrysongar'.⁸¹ Ceir dau ymryson barddol rhwng Dafydd Llwyd a Llywelyn ap Gutun. Ysgogwyd y naill, sy'n cynnwys dau gywydd gan Ddafydd ac un yr un gan Lywelyn ap Gutun a Gwerful Mechain,⁸² gan gywydd Dafydd Llwyd yn anfon Llywelyn yn llatai at Werful. Yn y llall ceir dadl rhwng Dafydd a Llywelyn ar ffurf pedwar cywydd gyda'r naill fardd yn dannod i'r llall ei glera a'i geinioca ledled y wlad.⁸³ Ceir hefyd ymryson brud rhwng Gwerful a Dafydd Llwyd ar ffurf cyfres o englynion⁸⁴ a dau ymryson maswedddus rhyngddynt, eto ar ffurf cyfres o englynion.⁸⁵ Y mae'n debyg mai fel ymryson hefyd y dylid ystyried y gyfres o englynion lle y ceir 'Gwerful Mechain yn gofyn i Ddafydd

⁷⁹ 4.69–72.

⁸⁰ Dafydd Johnston, 'Canu ar ei fwyd ei hun': *Golwg ar y Bardd Amatur yng Nghymru'r Oesoedd Canol* (Abertawe, 1997), 11.

⁸¹ *Ib.* 7.

⁸² Cerddi 5, 6, 7 ac 8.

⁸³ GDLI 151–9 (cerddi 69–72).

⁸⁴ Cerdd 11.

⁸⁵ Cerddi 12 a 14.